

Tartu Ülikool
Filosoofia teaduskond
Etnoloogia õppetool

Fred Puss

Puudega seotud muistendid ja
traditsioonid eesti rahvakultuuris

Proseminaritöö

Juhendaja: ass. H. Pärdi

Tartu 1995

SISUKORD

SISSEJUHATUS	2
1. RAHVAUSUNDI JA MYTOLOOGIAGA SEOTUD PUUD	3
1.1 Puude pyhaks pidamise põhjused	3
1.2. Ravipuud	5
1.3 Pyhapuude liigid	6
1.4 Pyhapuude levik Eestis	7
2. PUUDE KOHTA KÄIVAD RAHVAJUTUD	3
2.1. Rahvajuttude liigid	8
2.2. Muistenditega seotud puude paiknemine	14
2.2. Puude jaotus liigiti	16
3. PUUDE TÄHTSUS TÄNAPÄEVA EESTLASELE	18
KOKKUVÕTE	18
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	22

SISSEJUHATUS

Puu kui elusolend on olnud inimesele eriti vanematel aegadel oluline nii naabrina, kaitsjana-varjuandjana kui ka toormaterjali andjana. Eesti ja tihti ka välisriikide etnoloogid on suhtunud puusse peamiselt kui etnograafilise tähtsusega objekti. Siiski on uuritud puid ka teisest, muinas- ja rahvausundi aspektist vaadatuna. Siin liituvad aga uurimisega niivõrd erinevad objektid ja seetõttu on puu ise jällegi teemast kõrvale jäänud.

Eestis on siiani mahukaim puude-teemaline raamat dr. Ants Viirese “Puud ja inimesed”, mis alapealkirjale “Puude osast eesti rahvakultuuris” vaatamata hõlmab põhiliselt vaid puidu ja puusaaduste kasutust, pyhendades monograafia 160 lehekyljst vaid 24 peatykile “Uskumused, ended, pühad puud,” kusjuures sealgi on vaadeldud suures osas puude raiumise ja langetamisega seotud uskumusi. Teistelt autoritelt on mitmeid lyhikäsitlusi laiemat teemaderingi hõlmavates teostes.

Peale pyhaks pidamise ja toormaterjalina kasutamise on puudega seotud veel üks tähtis komponent eesti rahvatraditsioonis - rahvajutud, eriti kohamuistendid. Kohamuistendeid on Eestis uuritud komplekselt, nende hulgast ei ole eristatud näiteks kivide või veekogude kohta jutustatud pärimusi. Täpsema ylevaate saamiseks oleks selline jaotamine aga vajalik, kuna kohamuistendid hõlmavad väga laia objektide ringi.

Käesolev töö pyyab selgitada puude tähtsust eestlasele, nendesse suhtumist ja selle muutumist, puudega seotud kombeid ja legende. Töö on jaotatud kolme peatykki. Esimeses on käsitletud rahvausundiga seotud puid, keskendudes mitte niivõrd kombestikule, kuna seda on varem korduvalt uuritud, vaid pyhapuude esinemisele Eestis, nende liikidele ja pyhaks pidamise põhjustele. Teine peatykk kirjeldab puudega seotud legende ning nende levikut ja eripära. Vastukaaluks kahele esimesele, mis tuginevad “vanarahva” suhtumisel loodusesse, on kolmandas peatykis iseloomustatud tänapäeva eestlaste suhtumist puudesse. Peatumata jäädakse puude tarbeks kasutusel; seda kahel põhjusel - antud teemat on mahukalt käsitletud A. Viires juba mainitud monograafias ja antud proseminaritöös on pyytud vaadata puule eelkõige kui elusa looduse eraldiseisvale osale.

1. RAHVAUSUNDI JA MYTOLOOGIAGA SEOTUD PUUD

Kõige suurema valdkonna rahvakultuuriga seotud üksikpuude hulgas moodustavad pyhapuud. Pyhapuu mõiste on muidugi suhteline ja laialivalguv. Selle täpsustamist raskendab rahvajuttude mitmekesisus. Sama puud võiks eri juttude järgi liigitada nii ohvri- kui hiiepuu alla, tihti olevat nendel ravivõime. Paljudel juhtudel on aja möödudes hiiepuust, mis kasvas hiies koos teistega, ymbritsevate puude hävimisel saanud üksikuna kasvav ohvipuu. Mõnikord on ohvipuule ohverdatud vanade riituste kohaselt, kuid sageli on selliselt puult hakatud otseselt haiguste vastu abi paluma. Ka G. Ränk on yhendanud “elupuud”, millel olevat ravivõime, ja hiiepuud (Ränk 1988, 119). Seega ei ole neid puud eristatud otstarbe järgi, vaid on vaadeldud koos kui rahvausundi ja mytoloogiaga seotud objekte. Kuna nii hiie-, ohvri- kui ka ravipuud pole julgetud raiuda ega rikkuda ja seega on neid mingil määral pyhaks peetud, on töös kasutatud sõna ‘pyhapuu’.

Lyhemaid ja pikemaid kirjutisi on pyhapuude ja hiiekultuse kohta ilmunud mitmeid. Põhjalikum on M. J. Eiseni ylevaade “Esivanemate ohverdamistes”, kus leidub eraldi peatükk “Pyhad puud”. Metsast ja ohverdamisest on osad O. Looritsa suurteoses “Grundzüge des estnischen Volksglaubens”. Kirjanduse ja rahvaluule põhjal on hea kokkuvõtte teinud Külli Järg oma diplomitöö “Mets eesti rahvauskumustes” peatükis “Hiied, pühad puud ja elupuud.”

Kuna hiitest, hiie- ja ohvipuudest ning nende ohverdamisest ja sellega seotud konbestikust on piisavalt tutvustusi, ei ole autor pidanud vajalikuks seda veelkordselt resymeerida. On vaadeldud pyhapuude teket, levikut ja nende liigilist koosseisu.

1.1 PUUDE PYHAKS PIDAMISE PÕHJUSED

“Nad (soomlased - F.P.) määrasiwad surnute mälestuseks ühe puu ja karsisiwad selle oksad ära. Hiljem hakkasiwad nad väikesi lauakesi surnu mälestuseks tee äärde puu külge lööma. /.../ Hiljemini aga, kui Eestlased targemaks saiwad, unustasiwad nad ära, et waim puu sees asub. Nad oliwad õppinud hiie puule ohwerdama, ja ohwerdasiwad harjunud kombe järele edasi. Et waimu näha ei olnud, hakkasiwad nad puud ennast, millele hiis

nimeks jäi, pühaks pidama “(Eisen 1888, 27-28). Niimoodi on puude pyhaks pidamise teket seletatud ajal, mil Eesti rahvaluuleteadus oli alles oma alguse saanud. F. J. Wiedemann kirjeldab seda samal ajal järgmiselt: “Kui keegi (puule lappide panemisega - F.P.) õnnetusest lahti sai, töotati sellele puule ande ohverdada, kui haigus järele andis, /.../ peeti kohusetundlikult sõna” (Wiedemann 1876, 413). Rahvaluules on teada omapäraseid juhtumeid, miks puud on pyhaks hakatud pidama. Näiteks Kuusalus elanud mongoollased yhes männis ja hiljem hakati sellele ohverdama. Juurus peetud kasesalka pyhaks, et pikne ei teeks ymbruskonnas kurja. Kärila kihelkonnas kasvavast lepast on räägitud: “Et seda puud pühaks pidama hakatud tulnud sellest et sääl puu otsas kord üks valge lind on nähtud, keda rahvas ei tunnud. Lindu peetud pühaks linnuks sellepärast ka puud pühaks, kus lind aset oli võtnud” (L. 15792 95.V.Vahe.Kroonlinnast). Suure-Jaanis sai hobukastan pyhaks, kuna ta kasvas kiriku varemeil. Mitmelt poolt on teada, et puudele on hakatud ohverdama, kui nad rännanud mujalt (Pärnu-Jaagupi, Audru, Tõstamaa, Vändra, Suure-Jaani). Rõuges peeti kaske pyhaks, kuna pärast Põhjasõda jäi keegi tema okste vahel elama, teised olid kõik surnud.

Seega ei saa väita, et kõiki või isegi enamikku puid on austama hakatud mõnel enam levinud põhjusel. Motiive on kahtlemata olnud mitmeid, kysitav on vaid nende selline mitmekesisus, nagu seda rahvaloomingust näha võib. Paljudel juhtudel on ajend olnud seotud eelkõige puu kasvukohaga, tihti on ta kasvanud hiiekohal. Ka puu haruldane kuju (risti või inimese kujuga, pahkadega, alt harunenud ja ylalt uuesti kokku kasvanud) on olnud määravaks teguriks. Liik pole olnud väga oluline, sest kuna pyhaks on peetud vähemalt 21 liigist puid ja põõsaid, ei ole võimalik väita, et yhte liiki oleks eelistatud või kõiki yhe liigi esindajaid oleks pyhaks peetud. Tamme suuremat osakaalu võib seletada talle juba looduse poolt antud suursuguse välimusega. Tähtsamaid kohti rahvausundis omavad tamm, mänd ja pärn, kuid kõiki neid on kasutatud ka tarbepuuks, mistõttu ei esinenud nende raiumise täielikku keeldu.

Nagu näha, pole kõiki puid austama hakatud mitte ainult yhel põhjusel, seega ei saa rääkida ka yhistest kommetest puudele ohverdamisel ja neilt abi palumisel. Komed on muutunud aja möödudes. Enamasti on nad muutunud vähemolulisteks ja väiksemaid ohvreid ning pingutusi nõudvateks.

1.2. RAVIPUUD

Hea ylevaate ravipuudest on andnud G. Ränk, nimetades neid elupuudeks (Ränk 1988). Tema järgi on inimesed puudele haigusi yle kandnud, kasutades selleks mitmeid mooduseid. Kõige lihtsamaks võtteks oli puu ymber ringlemine või tyve sylelemine vastavate soovisõnade saatel. Levinud oli haiguse sõlmimine puule punase lõngajupi või mingi muu ripuse näol, puu tyvesse puuritud auku kehasubstantside panemine, haigel kohal hõõrutud raudnaelade või puutikkude naelutamine tyvesse ning haige inimese läbitõmbamine ylalt kokku kasvanud puuharude vahelt. Sellised kombes on olnud omased mitte ainult Eestile, vaid ka Skandinaaviale ja kogu Euroopale, ulatudes Kreekasse ja Itaaliassegi. Tähtsat osa on etendanud just lindude huviobjektiks olnud marjapuud (pihlakas ja leeder) ning käbisid kandvad puud, kuna linde olevat peetud haiguste vahendajaiks. Linnud pidid vilju nokkides haigused endale saama ja ära viima (Ränk 1988, 111-120).

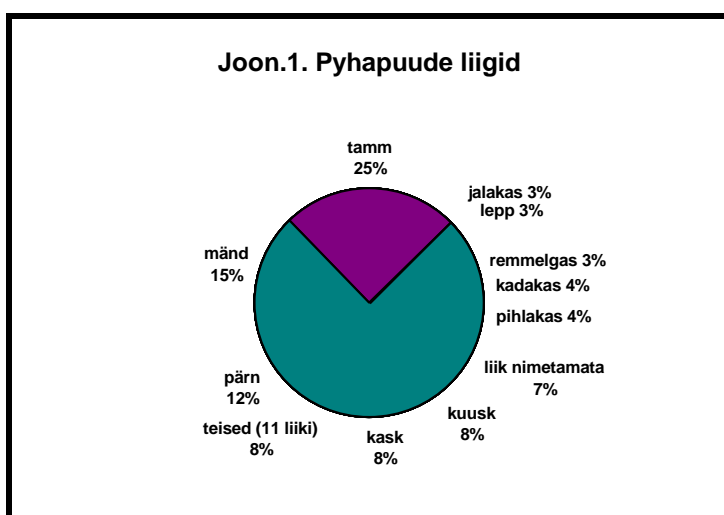
Raviomaduste omistamine puudele on seotud puude pyhaks pidamise põhjustega, kuid lisandub mitmeid teisigi motive. Näiteks poodud Hanila kihelkonnas yhe männi otsa koer ning seejärel hakanud puu koeranaelu parandama. Ka kahte yksteise vastu hõõruvat puud saanud kasutada arstimiseks, kui haige koht nende vahele panna.

Yldiselt hakkab silma tendents, et varemalt on puudele ohverdatud vanu traditsioone järgides, nii-õelda kohusetundest, kuid hiljem on hakatud puudelt vastuteenet parandamise või õnnetuse ära hoidmise näol ootama. Kuid ka veel mõnikymmend aastat tagasi teati jutustada: “Tülivere noor perenaine viis sinna põlle all liha (värsket), ise häbenes, aga teadis, et sinna peab viima. See oli sajandi lõpus” [RKM II 144, 555(1) < Kuusalu A. Kokamägi < Rannik, yle 60. a (1962)].

Eestlastel ja ka germaanlastel tugevalt arenenud puukultus on hiite kadumisega yle kandunud yksikpuudele. Rahvajuttude põhjal võib järeldada, et mida võõramaks on aja möödudes jäänud eestlaste muistne usund, seda väiksemaks on jäänud traditsioonilise hiiekultuse osa ja rohkem on puudelt hakatud abi paluma haiguste ja õnnetuste vastu.

1.3 PYHAPUUDE LIIGID

Statistikat pühaks peetud puude liikide kohta on teinud A. Viires (Viires 1975, 51-52). Temal on arvesse võetud 197 juhtu, mil kasutatud materjalides on mainitud üksikult kasvavaid pyhi puid. Käesoleva töö autoril on õnnestunud välja selgitada 347 pyhapuud Eestis. Kasutatud on Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna kohamuistendite kartoteeki, J. Jungi³ ja mitmeid teisi teoseid. Peamises lähevad saadud andmete põhjal tehtud statistika tulemused kokku A. Viirese omaga, seepärast pole neid omavahel võrreldud.

Kõige levinum pyhapuu on tamm (85 esindajat), järgnevad mänd (53) ja pärn (42). Teised liigid on kask (29), kuusk (28), pihlakas (14), kadakas (13), paju ja remmelgas (10), lepp (10), jalakas (10), haab (6), kynnapuu (6)⁴, saar (5), metsõunapuu (2), pappel (2), tyrnpuu (2), toomingas, sarapuu, elupuu, hobukastan (à

1) ning 2 põõsast. Liik on nimetamata jäänud 24 puul. Protsendilise ylevaate annab joonis 1.

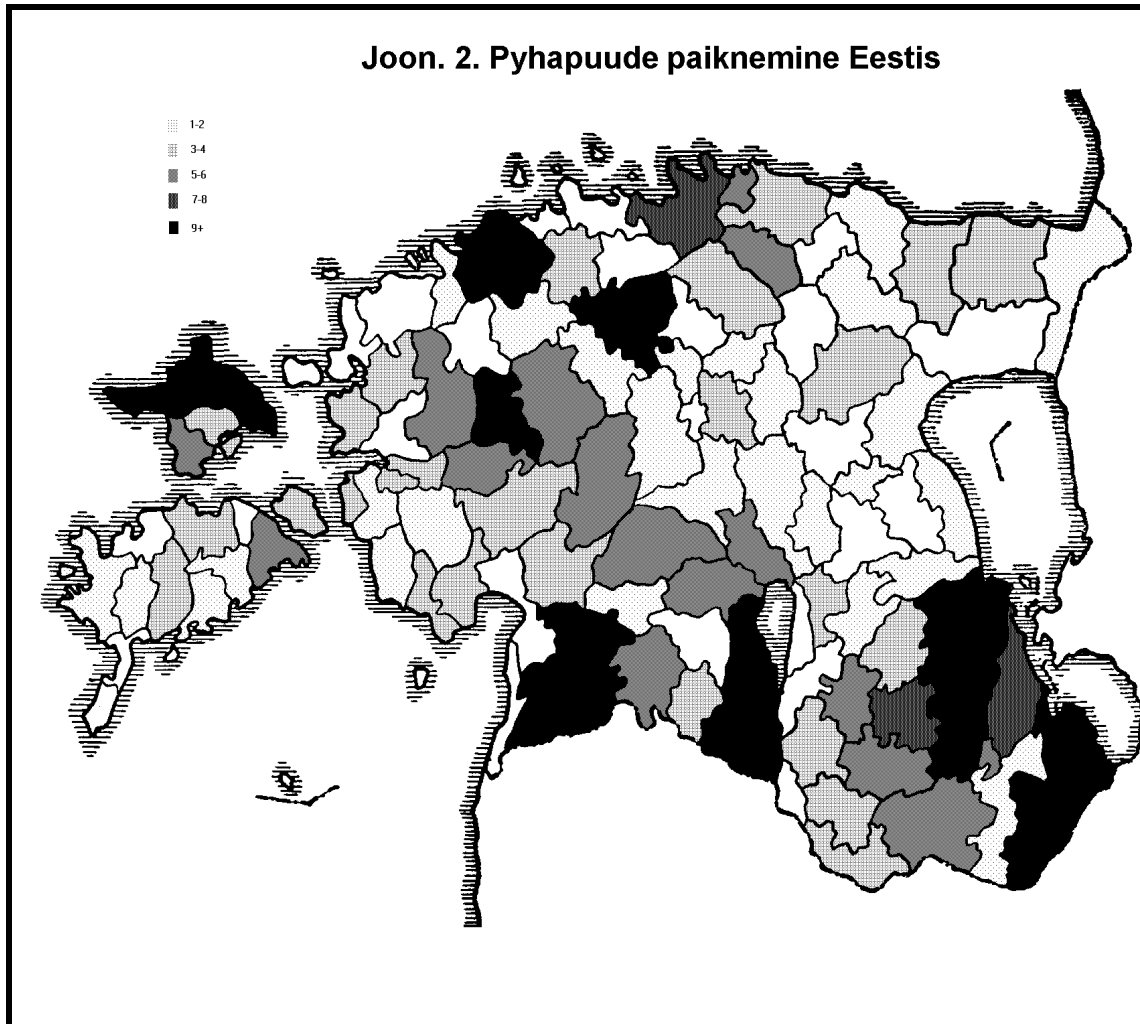
Vanarahval on olnud paljude puuliikide hulgas välja kujunenud kolm peamist, mis on olnud pyhapuudena kõige levinumad, need on tamm, mänd ja pärn. Harvemini austatud puuliike on Eestis kas hõredamini leida (jalakas, kynnapuu, pappel jt.) või nad pole olnud piisavalt “soliidse” kujuga (pajud, lepp, metsõunapuu).

³J. Jung. Muinasaja teadus Eestlaste maalt II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast. Jurjev, 1898. 244 lk. ja J. Jung. Muinasajateadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tln., 1910. 230 lk.

⁴Kynnapuu ja hariliku jalaka eristamisse tuleb siiski suhtuda kriitiliselt. Neid liike on koguni metsandusega tegelevad inimesed segamini ajanud. Teadaolevalt on rahvasuu ära vahetanud veel pärna ja kynnapuu, tamme ja kynnapuu, tamme ja pärna jne.

1.4 PYHAPUUDE LEVIK EESTIS

Autorile teadaolevalt pole varem Eesti pyhadest puudest kaardina ylevaadet tehtud. Kyll on seda tehtud Soomes (Haavio 1939, 49; Sarmela 1970, 149). Kuna kihelkonniti on pyhapuude esinemine väga erinev, on tulnud eristada kihelkonnad neis esinevate puude arvu järgi. Kõige enam on selliseid puid Võnnu (15) ja Põlva (14) kihelkonnas, yhtegi pole 26 kihelkonnas.

Kõige rohkem on teateid pyhaks peetud puude kohta Kagu-Eestist ning Viljandi- ja Pärnumaalt. Erinevalt Hiiumaast on Saaremaalt väga vähe teateid. Sama käib ka Kirde- ja Ida-Eesti kohta.

Pyhapuude kaardistamisel selgub, et kõige kauem on “ebausk” säilinud Lõuna-Eestis. Kiiremini on see kadunud Põhja-Eestis, eriti kirdes, kus puude austamine kajastub ysna harva ka rahvaluules, mille sellekohane mälu ulatub mõndadel juhtudel tagasi 17. sajandisse.

2. PUUDE KOHTA KÄIVAD RAHVAJUTUD

Rahvajutud liigitatakse muinasjuttudeks, muistenditeks, pajatusteks ja naljanditeks. Konkreetsete puudega on enamasti seotud muistendid, täpsemalt kohamuistendid. Leidub ka tekkemuistendeid eri puuliikide kohta. Kohamuistendid on Eestis suhteliselt populaarsed. Neid jutustatakse mägede ja orgude, veekogude, kivide ja puude, aga ka mitmesuguste ehituste, näiteks kirikute kohta. Puudega seotud kohamuistendid põimuvad väga sageli ajalooliste muistenditega Karl XII ja Peeter Suurest ning rahvausundiliste muistenditega.

Puudega seotud rahvajutte on teada üle kogu Eesti ja neid on ka väga paljude erisuguste sisudega. Autor on võimalikult paljude puude kohta käivate legendide väljaselgitamiseks kasutanud peamiselt Kirjandusmuuseumi Rahvaluule osakonna kohamuistendite kartoteeki, mitmesugust kirjandust [J. Jungi teosed, loodusteaduslik ja muu perioodika alates käesoleva sajandi kahekymnendaist aastaist (“Eesti Loodus”, “Eesti Mets”, “Loodusevaatleja”, “Loodushoid ja Turism”, “Eesti Looduskaitse”, “Loodus”, “Postimees” jpt.)] ja suulist traditsiooni. Sellisel viisil on õnnestunud koguda jutte 793 puu kohta 93 kihelkonnast ja 4 eraldi üksusest⁵, seega on igas kihelkonnas⁶ keskmiselt 8 puud, mille kohta leidub rahvapärimusi.

Rahvajutte on väga erineva sisuga ning neid on räägitud ka paljude eri puuliikide kohta. Käesolevas peatükis on vaadeldud juttudega seotud puude liike, nende levikut Eestis ja juttude tüüpe sisu järgi.

2.1. RAHVAJUTTUDE LIIGID

Alljärgnevalt on liigitatud jutud sisu järgi. Enamik neist on seotud inimtegevusega, seepärast pole eraldi välja toodud jaotust, mis eraldaks sellised ja näiteks loomadega seotud muistendid. Liikide osatähtsuse paremaks arvutamiseks on arvesse võetud 998

⁵Arvestamata on jäetud 1920. a. moodustatud Avinurme ja Käru kihelkond. Peale kihelkondade on arvestusyksuseks võetud Setumaa, Lugaži kihelkonna Eesti osa, Narva ja Tallinna linn.

juttu, s.t. eraldatud on kõik jutud, arvestamata konkreetsete puude arvu. Mõne puu kohta on käinud väga palju legende ja muistendeid. Yks selliseid on Tuhandaastane tamm Kodavere kihelkonnas, mille kohta on rahvasuu rääkinud, et ta on istutatud Karl XII (või Katariina II) poolt, tema juures on nähtud viirastusi ja nägemusi ning teda on pyhaks peetud. On arvatud, et ta rändas sinna teisest paigast ja temaga on seotud ka jutud Kalevipojast ja metsa raiumisest.

Muistendeid, mida on puude kohta räägitud, on väga mitmekesiseid. Siiski esineb paljudes neist teatavaid yhisjooni, mida ongi alljärgnevalt välja toodud.

A. Pyhapuud

363 juhtu - 36%⁷

Pyhapuid on lähemalt kirjeldatud 1. peatykis. Nad moodustavad kõige suurema osa rahvajuttudega seotud puudest, olles samal ajal tihti seotud veel teist liiki muistenditega.

1) Puud ei tohi rikkuda (mõisa vm. käsk) 16

B. Kellegi istutatud.

139 - 14%

Siia alla kuuluvad puud, mille on istutanud ajalooline või legendaarne tegelane, keda on rahvasuus oluliseks peetud. Alajaotus istutaja järgi.

1) Rootsi päritoluga. 115

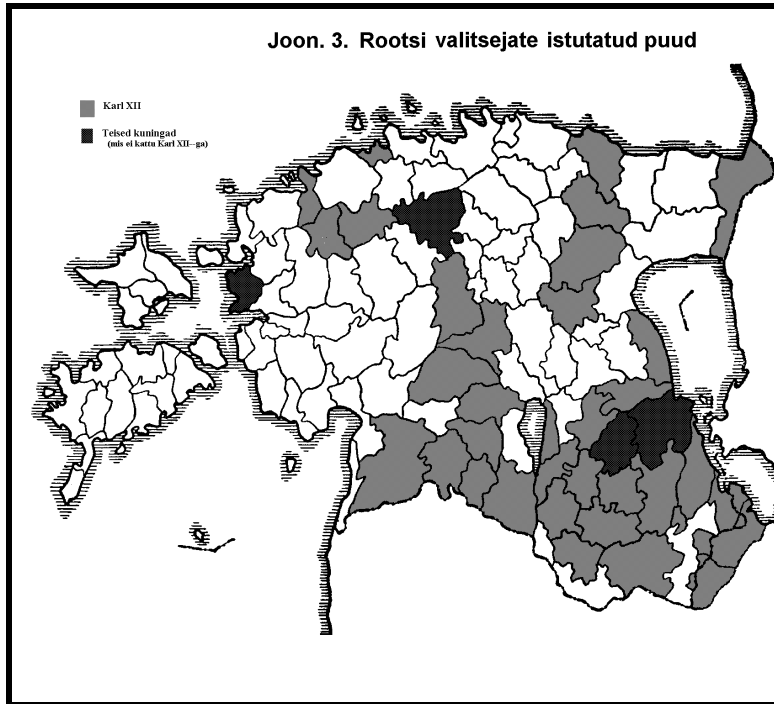
Peale Karl XII pole nimeliselt mainitud yhtegi teist valitsejat. Nimetatud aasta järgi on võimalik kindlaks teha üks (Johan III), peale valitsejate on nimetamist leidnud veel Rootsi kindral, sõjamees, Karl XII proua ja rootslane. Tihti pole puu mitte istutatud, vaid näiteks kuninga katkiläinud tõllatiisli maasse löömisest kasvama läinud. Karl XII on kasutanud koguni sõjaväe seebikatla tiislit (!), aisa, surnud sõjakaaslase jalutuskeppi ja tõllaratast, mille ta viskas kraavi ning millest kasvas kynnapuu. Kuna tihti pole jutus öeldud, kas kuningas kasutas oma tõlla tiislit või istutas puu istikuna, siis ei saa kahjuks kokku lugeda, mitu korda ja kui tihti läks Karl XII tõlla tiisel katki.

Rootsi kuninga, väepealiku jt. istutatud on 115 puud (83% kogu B. põhijaotusest), kõige agaram on olnud Karl XII - 65 puud. Lisaks nendele on

⁶Siin ja edaspidi on kasutatud geograafilise arvestusyksusena sõna 'kihelkond', kuna see hõlmab enamikku üksuseid.

⁷Protsedid on arvatud muistendite yldarvust (998).

Eestis teada kaks tamme, mille istutaja on tõepoolest olnud Rootsi kuningliku päritoluga isik - kuningas Gustav V istutas 1929. a. tamme Tallinnasse Kadriorgu ja kroonprints Gustav 1932. a. Tartumaale Kambjasse.

Karl XII on rahvasuus populaarne olnud ning ta on seotud paljude legendidega.

Siiski võib Karl XII osa puu istutamisel peaaegu kindlalt väita vaid yhel

juhul. Laiuse kiriku aias kasvab suur pärn, mille vanus on ligi 300 aastat, seega on ta Karl XII kaasaegne ja on ypris tõenäoliselt istutatud kuninga enda käega (Läänelaid, Vahtre 1976, 808). Vaadates kaarti, millel on märgitud kihelkonnad, kus leidub rahvajutu järgi Karl XII poolt istutatud puid (joon. 3.), näeme, et sellised puud on kasvanud 32 kihelkonnas peamiselt Lõuna-Eestis - Võru- ja mulgimaal, Lääne-Harjumaal, Kesk-Virumaal. Läänemaal ja saartel neid ei leidu. Karl XII peamised sõjaretked toimusid Pärnust läbi Tallinna Narva, sealt Laiusele, kus ta peatus 1700-1701. a. talvel. Laiuse kandis pole aga tema istutatud puid rohkem kui Lõuna-Eestis, kuhu ulatus tema retk Riiga läbi Tartu ja Valga. Samuti toimus üks retk Tartust läbi Võrumaa Läti aladele. On ka teada kuninga ratsaretk Pärnust Ruhja. Osa kaardil märgitud kihelkondi jäävad siiski kysimärgi alla.

Levinud on muistendid, mille järgi Karl XII on istutamise juures öelnud: “Kui see puu kasvama läheb, siis saab Eestimaa jälle (kord) Rootsile tagasi (teised variandid: siis saan ma jälle Eestimaale tagasi tulema; siis jääb

Eestimaa Rootsile jm.)”. Paljudel juhtudel on jutustaja veel kindlustuseks lisanud, et “puu läinudki kasvama” või “puu kasvab veel praegugi”. Teada on ka sakslaste, Rootsi väepealike jt. poolt sarnaste sõnadega istutatud puid.

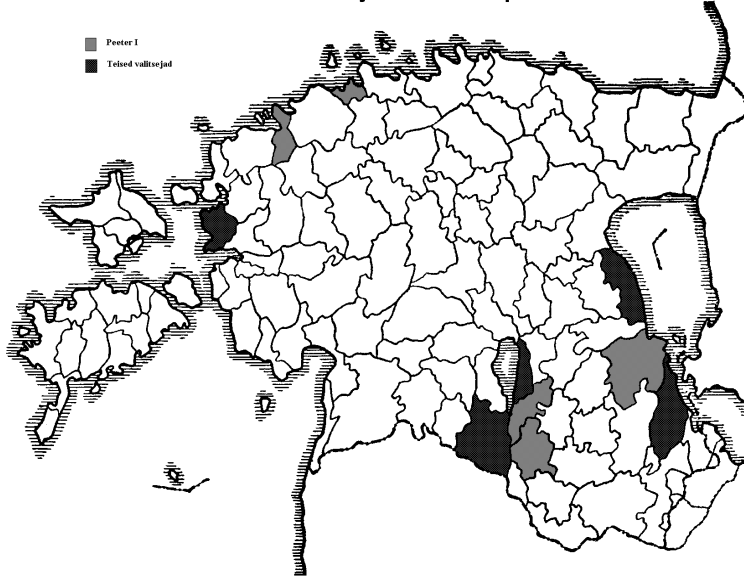
Näitelegend. Jakopi tamm. Põhjasõja ajal olnud Karl XII Eestimaal. Ta käinud Jakobist mööda ja pistnud oma tammekepi maa sisse ja sellest kasvanudki tamm. Karl XII oli ütelnud et kui tamm läheb kasvama saavat ta kord siia tagasi tulema. Tamm kasvab praegu. (ERA II 243, 303 (4) < Urvaste, Vastse-Antsla v. Kuldre algk.)

2) Vene päritoluga.

10

Peamine istutaja on olnud Peeter I, kes teatavasti on Eestis, eriti Tallinnas ka pikemat aega viibinud. Yldse käis ta Tallinnas 11 korral, istutades kokku vähemalt 5 puud (Karu 1988, 14). Tema kiindumus puudesse, eriti tamme, on yldtuntud ja sellest on kirjutatud terve raamat⁸. Rahva hulka on läinud legendid Peetri kummalisest kombest kanda alati taskus tammetõrusid ja istutada puid juured taeva poole.

Joon. 4. Vene valitsejate istutatud puud

Tsaari hoo-
litsus puude
eest oli tingi-
tud muidugi
praktilistest
kaalutlustest.
Tol ajal vajas
Venemaa sõ-
japidamiseks
tugevat lae-
vastikku, mille
ehitamiseks
oli aga vaja
tohtul hulgal

vastupidavat tammepuitu. Seepärast lasi Peeter kõikjale, kuhu laevatehas oli

⁸Деяния Петра Великого. Москва, 1788.

plaanitud rajada, noori tammi istutada ja hoolitses igati ka põliste tammikute käekäigu eest. Nii andis tsaar 1718. aastal välja sundmääruse, mis keelas surmanuhtluse ähvardusel tamme raiuda ilma Admiraliteedikolleegiumi teadmata. On teada, et tsaari soosingu võitmiseks istutasid paljud ohvitserid oma eraaedadesse puid. Nendele avaldas Peeter isiklikult tänu. Oma tegevusega eeskujuna andes istutas tsaar tihtipeale kylaskäigu äramärkimiseks mõne puu (Karu 1988, 13-14). Eestist on teada 8 Peeter I poolt istutatud puud, neile lisaks on rahvasuu pannud puid istutama ka Nikolai I ja Katariina II. Võrreldes Rootsi kuningatega on nende osa rahvapärimestes siiski väga väike (vt. joon. 3. ja 4.). Rahva suhtumist Vene ja Rootsi valitsejatesse iseloomustab hästi järgmine muistend.

“/.../ Viljandi juures saanud mõlemad kuningad (Peeter I ja Karl XII - F.P.) natuke hiljem jälle kokku. Uuesti tõusnud vaidlus meie maa pärast. Peeter lõonud tammise tiislipuu maa sisse, üteldes: Minu omaks peab see maa saama! Rootsi kuningas lõonud niisama tammise tiislipuu maasisse juurde, sõnudes: Rootsi päralt peab see maa jääma! Peetri tammine tiisel mädanenud kohe ära, Rootsi Raudpea tiislist kasvanud kahar tamm.” (Eisen 1920, 214)

3) Veel on Eestis puid istutanud neitsi Maarja, poolakas, taanlased, sakslased ja vanapagan. 14

C. Puud on kasutatud 110 - 11%

1) Orja-, võlla- ja peksupuuna 41

2) Kooskäimise paigana, kiigepuuna, jaanitule puuna, meelispaijana yhele inimesele (s.h. Jeesus, Karl XII või keegi teine istunud või einestanud juures) 26

3) Ristipuuna 24

4) Rannamärgina 7

5) Mesipuuna⁹ 4

6) Kellapuuna (puu kyljes olnud kell, mida löödud sõdade, matuste jm. ajal) 4

7) Vahipidamiseks jahil 2

8) Vahipidamiseks sõdade ajal 2

⁹Arvestatud on vaid Kirjandusmuuseumi kohamuistendite kartoteegis mainitud puud, mitte tarupuud.

D. Puu sees elatakse	68 - 7%
1)Vaim, puuk, päkapikud (sageli eksitatakse lähenejaid, viirastused)	55
2)Ajutine varjupaik (tagaajajate eest)	6
3)Keegi teine (röövlid, mongoollased)	4
4)Vana naine	3
E. Puu juurde (alla) on aare maetud	69 - 7%
F. Inimene (Rootsi väeylemad, piiskop, sant jt.) on maetud puu alla, tapetud puu juures, puu kasvab haulal	65 - 6,5%
G. Seotud	46 - 5%
1)Rootsi ajaga (s.h. Põhjasõjaga ¹⁰)	41
2)Vene ajaga (peamiselt 18. sajand)	5
H. Elav puu	40 - 4%
1)Rändas mujalt	19
<u>Näitelegend.</u> Püha jalaka lend. Massu püha jalakas kasvanud enne muiste kaugel ühes külas. Esite olnud neid kolm venda. Nad kasvanud ühe metsa ligi. Aegamööda akand külarahvas märkama, et jalakad metsapoolle nihkund. Aga nihkumist pole keegi pealt näind. Ühel ööl kadunud üks jalakas ära. Teisel kadunud teine ära ja kolmandal ööl lennand kolmas jalakas ära. See "sadand" Vändra Massu maha. Et see taevast sadanud puu olli siis akati seda pühaks puuks peetama. [ERA II 140, 638/9 (6) < Väandra, V-Väandra, Pärnjõe, Alukste E. Tammsoo (1937)]	
2)Inimene (-sed) on puu(de)ks moondatud (s.h. pulmalised - 7)	11
3)Kui raiuda, siis voolab haavadest verd	5
4)Leinas kaaslasi, nuttis	5
I. Eriskummaline	30 - 3%
1)Väga suur	13
2)Kasvab oksad allapoole (juured ylespidi)	11
3)Väga vana (300-, 1000-, 2000-aastane)	4
4)Ristikujuline	2
J. Istutatud syndmuse puhul (talu rajamine, kooli asutamine)	12 - 1%

¹⁰Välja arvatud Karl XII ja Peeter Suurega seotud puud.

K. Yksikud muistendid

56 - 5,5%

Siia alla on toodud muistendid, mis ei ole sisuliselt seotud yhegi põhijaotusega. Näiteks: puu kasvab Jäälahingu kohal, kasvas yhe ööga, kasvab seinä myyritud neiu suust, krigiseb, kui vanakuri hambaid krigistab, kui oks murdub, sureb keegi lähedusest, tekkinud apostlikujudest, lained töid puuvõsu, esimene puu saarel jne.

Näitelegendid.

Piirsalu asunduse põllul endise Laasu talu õuel seisab vana tamm. See tamm elanud üle peremehe väljaajamise talust [ERA II 228, 565/7 (4) < Kullamaa, Piirsalu v., Valkse k. S. Torn (1939)].

Irmuste põllul kasvas hiiglasuur tamm. Kord suvel jooksnud lehm härgade eest selle tamme sisse. Tamm olnud seest õõnes ja ühelt küljelt avatud. Nii ei saanudki härjad lehma kätte [ERA II 289, 159 (16) < Kihelkonna, Lümandu v. E. Prei (1940)].

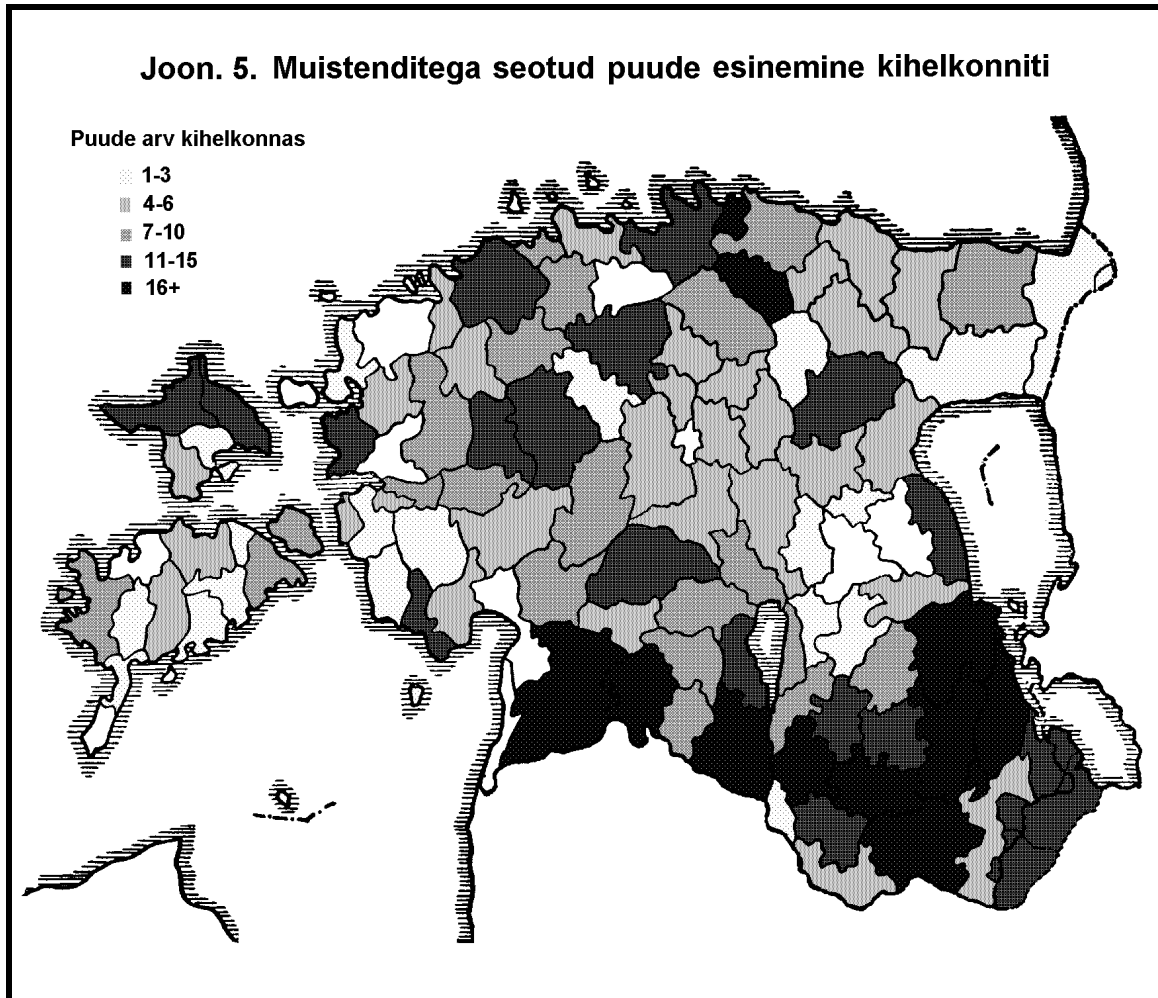
2.2. MUISTENDITEGA SEOTUD PUUDE PAIKNEMINE

Nagu eelpool mainitud, on puude legende teada peaaegu igast kihelkonnast. 105 arvestatud kihelkonnast on ilma yhegi rahvapärimestega seotud puuta 12 - Harju-Jaani, Häädemeeste, Jämaja, Maarja-Magdaleena, Martna, Mustjala, Paide, Pärnu, Risti, Ruhnu, Vormsi, Äksi. Puude paiknemise kohta on koostatud kaart, millel on kihelkonnad eristatud ka puude arvu järgi.

Kaardi analüüsimisel selgub, et puude levik on ebayhtlane. Paljuski võib selle põhjuseks olla lihtsalt rahvajuttude kogumise vähesus antud piirkonnas, kuid mõningase ylevaate saab siiski anda.

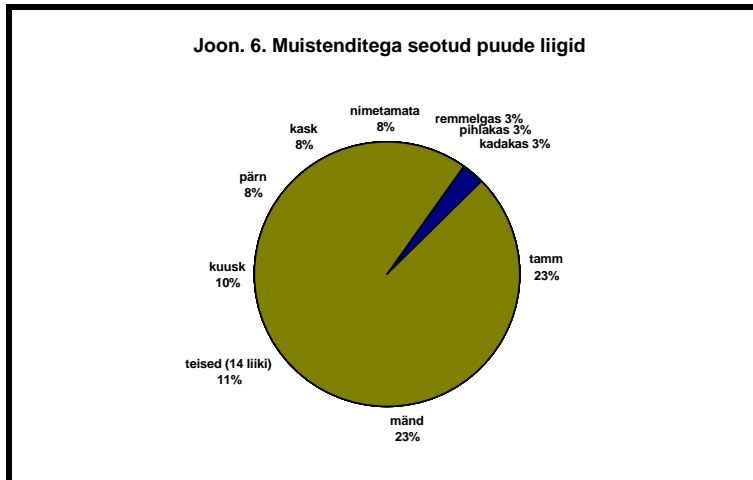
Mingil määral saab tõmmata paralleele metsade levikuga, kuid metsade vähesus ei välista sugugi üksikpuude olemasolu. Oma osa on mänginud nähtavasti ka Põhja-Eestis varem alanud linnaelanike arvu suurenemine. Linnades pole nii lähedasi kokkupuuteid puudega kui koduaias või karjamaal ning seega on ka rahvajutud hääbunud. Kõige rohkem muistendeid on võru ja mulgi murde alalt ning Hiiumaalt. Lääne- ja Harjumaalt on väga ebayhtlaselt, Järvamaalt yhtlaselt alla keskmise. Rahvajuttude vähesusega paistavad silma Põhja-Tartumaa, Saaremaa ja kirderannikumurde piirkond. Kõige rohkem on kihelkondi, kust on teada 4-6 rahvajuttudega seotud puud (29, sealhulgas 4 puuga on 16 kihelkonda).

Yle 15 puu on 10 kihelkonnas, neist enim Urvastes (31), Võnnus (29), Põlvas (26), Räpinas (26), Helmes (23), Rõuges (22), Saardes (20) ja Sangastes (20). Neist põhjapoolseim on Võnnu. Põhja-Eestis on enim puid Kadrinas (17), see on ka ainuke kihelkond, kus on üle 15 puu.

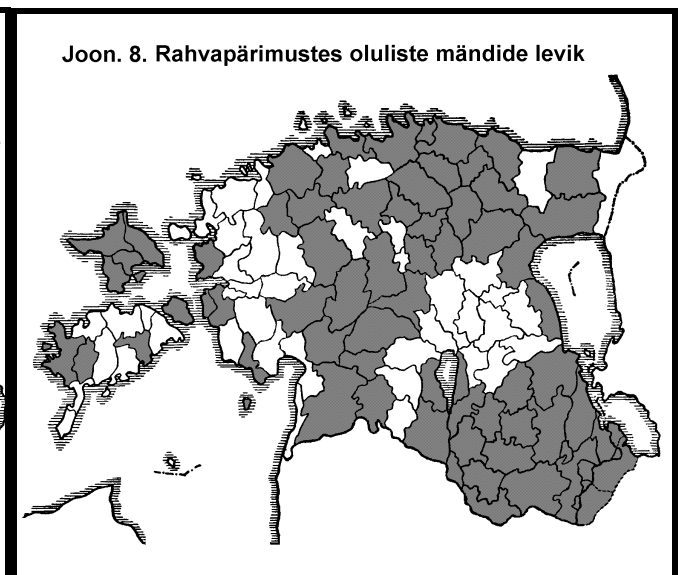
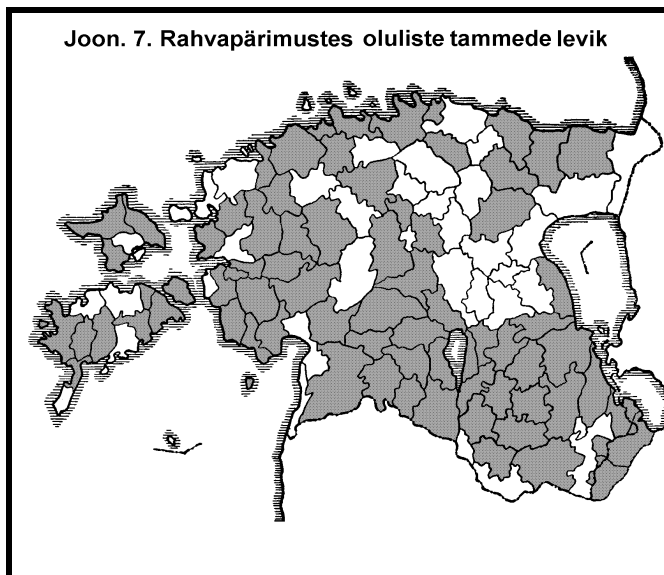
Rahvaluulega seotud puid on kasvanud üle kogu Eesti 89% kihelkondades. Nende levik on siiski ebayhtlane, paralleele saab tõmmata metsade leviku ja urbaniseerumisprotsessiga.

2.2. PUUDE JAOTUS LIIGITI

Graafikust nähtub, et vanarahvale on meelepäraseimad olnud tamm (189 juhtu ehk 24%) ja männ (187 juhtu ehk 24%). Tamm on esindatud 73 kihelkonnas (seega 67%), männ 65 (60%). Kui tamme ja männi leviku kaarte (joon. 7. ja 8.) võrrelda, leiame, et suuremad

erinevused on Virumaal (tamm pooltes kihelkondades ei esine, männi leidub peaaegu kõigis) ja Läänemaal (männ suures osas puudub, tamm aga esineb). Suur tyhik on mõlemal Põhja-Tartumaa kihelkondades.

Siinkohal tuleks nimetada kõik puuliigid, mille kohta rahvasuu on juttu vestnud: lisaks tammele ja männile kuusk (77 juhtu), kask (63), pärn (63), paju ja remmelgas (25), pihlakas (22), kadakas (22), jalakas (18), lepp (14), saar (14), kynnapuu (8), haab (7), pappel (6), vaher (4), metsõunapuu (4), toomingas (2), tyrnpuu (2), elupuu,

hobukastan, kirsipuu ja sarapuu (à 1) - kokku 22 liiki. Liik on jäänud nimetamata 62 juhtumil.

Enamik puuliike, mis on olnud seotud rahvaluulega, on Eestis sageli kasvavad liigid. Yle poole töös käsitletud puudest moodustavad kolme liiki kuuluvad puud, need on tamm, pärn ja mänd. Siiski on liike ыsna palju, nende hulgast ei puudu ka Eestisse alles 18. sajandil introductseeritud puuliigid. See näitab, et veel siis tundis talurahvas tugevat sidet puudega, mis lubas neil omaks võtta ka esialgu võõraste puuliikide esindajad.

3. PUUDE TÄHTSUS TÄNAPÄEVA EESTLASELE

Loodus tervikuna ja kõik tema üksikobjektid on etendanud vanarahva elus väga suurt osa. Puud on olnud varju, sooja ja valguse andjad, tervistavad, andnud materjali tööriistadeks, relvadeks ja tarbeesemeteks ning olnud ka murede kuulajaiks ja lohutajaiks. Kirde-Euroopa metsavööndi elanikena on eestlased olnud alati puudest ymbritsetud. Kuigi tundub, et praegu on linnarahvas võõrdunud loodusest, käies selles vaid vabal ajal, et sealt sageli ainult looduse ande korjata, leidub siiski yha rohkem ja rohkem noori, kes tunnetavad sidet loodusega ning viibivad selles tema ilu pärast. Palju on neid, kes plaanivad oma puhkeaja sisse linnaelu ja kultuuri- ning teiste yrituste vahele ka matkamist, milleks saab Eesti loodust väga kohaseks pidada ning millest paljud noored põlgusega kõrvale ei vaata.

Lugedes Eesti Rahva Muuseumi kysituslehe nr. 193 “Argielu tavad ja kombed” vastuseid, hakkab silma, et VI osale, “Suhtumine loodusesse”, pole teiste kõrval sugugi vähem vastatud. Kysituslehele on vastanud palju keskkooliõpilasi. Nende vastuste hulgas ei leidunud pea yhtegi, kus poleks teatud hoiatada puude rikkumise ja lillede ilmaasjata noppimise eest: “ka taimi (v.a. umbrohtu) tuli kohelda hästi”, “ei tohi niisama lilli murda, puude okstest rääkimata”, “loodust tuli armastada ja hoida”, “puuoksi ei tohtinud murda ja puutüve noaga sälgutada.” Paljud noored on õpetust saanud just vanavanematelt, keda nad vastandavad loodusesse suhtumises koguni oma vanematele: “Puude otsa ei tohtinud ronida, sellepärast, et sealt võib kergesti alla kukkuda aga mitte sellepärast, et puul oli valus. Selline oli minu vanemate hoiak puude suhtes, kes elavad mõlemad linnas. Aga vanavanemad kes elavad maal ütlevad, et puul on valus, kui tema otsas ronida, või oksti murda või lehti kakkuda.”

Tähelepanдав on ka looduse hingestatus ning teadmine, et puud on elus ning võivad jõudu anda: “iga taim on elus ja tahab elada”, “kõik elav on minu jaoks püha”, “muinasjuttudest teadsime, et on metsavaimud ja lindude-loomade kaitsjad, usun nendesse isegi praegu”, “kui puu ümbert kõvasti kinni võtta saab tagasi oma jõu, et õnnelikult ja rahulikult elada”, “metsas ei tohtinud joosta ega karjuda siis saab metsahaldjas pahaseks”, “kuskilt tihedast loodusest võetud oksa pärast ei öeldud midagi, aga oma hoovist või linnast oksti murda

aga ei võinud, siis tuli jälle kohe meelde. et “puu on ka elus”, “lastele räägiti, et ta (taim - F.P.) on elav asi, ta elab, kasvab ja saab haiget”, “meil ei lubatud puude oksid murda sest ka puul on elu ja puul on valu. Isegi õunapuu külge ei lubanud isa pesunööri siduda”, “tunnetan puude suurust jõudu mida annavad”, “sellist asja siis veel ei räägitud, et kividel võiks olla hing, et nad koguvad endasse ümbritsevat kurjust; nagu puudestki ei räägitud veel. Ei räägitud erinevate puude erinevast mõjust, ometi oli meil õega kummalgi oma lemmikpuu, kuhu murega minna”, “silitasin krobelist koort ja rääkisin temaga juttu. Ma ei tea, kuidas mõjub vana paju inimestele, aga minule mõjub ta rahustavalt ja isegi uinutavalt”, “isa jäi seisma ja ütles: “Kuulake nüüd, kuidas mets kohiseb, ilma, et tuult oleks. Ta tervitab meid.” Minus tekkis ka imelik püha tunne, just nagu oleks kellelgi külas.”

Kohati tehakse vahet puu kasvukoha vahel, kodu ymber kasvavad puud on ikka lähedasemad ja kallimad: “metsa puudesse-taimedesse oli suhtumine veidi hoolimatum”, “puul pole käsi-jalgu, et end kaitsta, seetõttu on tema ründamine kõigist alatustest alatum. Koduümbert ei võinud suuri puid langetada enne, kui nad oli ise vanadusest mädanenud ja murdunud. Kui suuri puid kodu ümbert saeti pidi see surma tooma. Kui puu murdus, siis kuhu latv suundus, sealt poolt pidi mõni inimene surema.” Iga talu ymbruses pidid puud olema: “imelik oli vaadata, et suured majad asuvad nii lageda peal. Isa arvas, et ju nende vanaisad ei pidanud pärnadest, vahtratest ja saartest lugu”.

Tähtsaks on peetud puu istutamist: “vahel saagisime isaga suure kuuse maha, selle kännu juurde jätsime kasvama noore puu. Isa ütles siis mulle, et sina saad suureks ja lõikad selle puu maha, see kasvab koos sinuga suureks. Mina seda enam ei lõika.” Kuid ega puu istutamiseks ei ole vaja eelnevalt vana puud maha võtta, kuna “puu istutamine oli aukohus. /.../ Puid võrreldi inimestega.”

Tartumaal Võrukyla lähedal Kiigeoru hiiesalus võib näha kynnapuid, millest yhe otsa on turistide ja kindlasti ka abiotsijate poolt seotud sadakond riideriba. Sellist vanade kommete järgimist võib leida ka näiteks Saaremaalt: “Tumala püha iis maaparandus teise aukudega kivi tõugand tee sisse. /.../ Ohverdan veel praegugi teesees olevale aukudega kivile.”

Eelmisel aastal korraldatud kysitluse vastustest nähtub, et sideme loodusega on kaotanud arvatavasti vaid vähemus inimesi. Paljud sellistest näivad kuuluvat praegu keskealiste hulka, kuid kindlasti on nende hulgas vähemalt sama palju inimesi, kellele loodus naudingut pakub ning kes selles meeleldi viibivad. Tundub, et noorem põlvkond soovib suhteliselt palju looduses viibida. Looduse osana on neile tähtsad ka puud, millega mitmetel näib olevat tugev side. Vanem põlvkond, mis on suures osas maal yles kasvanud, on endaga kaasas kandnud nooruspõlve sõprust looduse ja puudega.

KOKKUVÕTE

Alates 19. sajandi lõpust on rahva käest kogutud suuremahuline materjal. Selle hulka kuuluvad ka rahvajutud, mis puudutavad puid ja puudegruppe. Kõige rohkem selliseid jutte on hiie-, ohvri- ja elupuude kohta, olles samal ajal seotud rahvausundiga. Peale nende leidub suur hulk rahvajutte, mis käivad puude kohta seoses nende omapärase kuju, tekkeloo, istutaja või kasutusega. Need kokku moodustavad eestlaste metsandust ja rahvausundit ning -kombeid tutvustava kogumiku, mille jaotust Eestis ja eri puuliikide vahel on käesolevas töös selgitatud. Selle kõrval on tutvustatud veidi pyhapuude olemust ja nende tekkimise põhjusi.

Kõige rohkem üksikuid puid ja väiksemaid puudegruppe, mille kohta rahvasuu teab muistendeid pajatada, on kasvanud võru ning mulgi murde alal. Nendest piirkondadest on ka rahvaluulega kaetud ajavahemikust, alates peamiselt 18. sajandist algusest, teada enam pyhapuid kui mujalt Eestist. Lõuna-Eesti kõrval on tähelepanav Hiiumaa suur osa populaarsete puude hulgas. Saarlased seevastu on oma puudest vähe rääkida teadnud, nagu ka Virumaa elanikud.

Kõige meelepärasem puuliik vanarahvale on olnud tamm, järgnevad mänd ja pärn. Nähtavasti on tamm saanud huviobjektiks teistest tihemini just tänu oma majesteetlikule välimusele. Peale enam levinute on rahvapärimumestega seotud olnud ka Eestis looduslikult mitte kasvavad puuliigid, näiteks elupuu, hobukastan ja pappel.

Näib, nagu oleks rahva side looduse ja seega ka puudega katkenud viimase poolsajandi jooksul, olles nyd jõudu kogumas ning uuesti laiemalt levima hakkamas. Paljudel inimestel on koguni oma puu, mille juurde minnakse jõudu saada.

Puu on looduse lahutamatu osa, sedasama on ka inimene. Ammusest ajast on nii eestlased kui ka kõik teised rahvad tundnud tõmmet looduse poole ja on seda austanud koos paljude selles leiduvate objektidega.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

KASUTATUD ALLIKAD

TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna käsikirjalised allikad:

E = M. J. Eiseni kogu

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

RKM = Riikliku Kirjandusmuuseumi kogu

Eesti Rahva Muuseumi käsikirjalised allikad:

Kysitusleht nr. 193 "Argielu tavad ja reeglid"

Järg, K. Mets eesti rahvauskumustes (Võrreldes germaani ja slaavi rahvauskumustega).

Diplomitöö. Trt., 1992. 82 lk. - Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetoolis.

Karu, K. Ajaloolistest põlispuudest Tallinnas. Olümpiaaditöö. Tln., 1988. 23 lk. -

Käsikiri Eesti Noorte Loodusmajas.

KASUTATUD KIRJANDUS

Eisen, M. J. Esivanemate ohverdamised. Trt., 1922. 155 lk.

Eisen, M. J. Elu pärast surma, Hiied ja Perma. Trt., 1888. 64 lk.

Eisen, M. J. Eesti kohalikud muistejutud. Tln., 1920. 224 lk.

Haavio, M. Huomioita suomalaisen kansanperinteen kartoittamisesta. - "Virittäjä", 1939, nr. 1, s. 33-67.

Jung, J. Muinasaja teadus Eestlaste maalt II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast. Jurjev, 1898. 244 lk.

Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tln., 1910. 230 lk.

Loorits, O. Grundzüge des estnischen Volksglaubens I-III. Lund, 1949-1957. 591, 490, 691 S.

- Länelaid, A., Vahtre, S. Kas Rootsi kuningas istutas Laiusele puid? - "Eesti Loodus", 1976, nr. 12, lk. 807-808.
- Ränk, G. Patuoinas ja elupuu. Rmt.:Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat X. 1985-1987. Stockholm, 1988, lk. 93-125.
- Sarmela, M. Uhrikivet ja uhripuut. - "Kotiseutu", 1970, nr. 5-6, s. 147-155.
- Viires, A. Puud ja inimesed. Puude osast eesti rahvakultuuris. Tln.:Valgus, 1975. 160 lk.
- Wiedemann, F. J. Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876. 498 S.